

Domschitz Mátyás

MEZŐGAZDASÁG A (SOSEM) LÉTEZŐ SZOCIALIZMUSBAN. A KAPITALISTA PIAC- GAZDASÁG KÁDÁR-KORI GYÖKEREI

MARTHA LAMPLAND: *OBJECT OF LABOR. COMMODIFICATION IN
SOCIALIST HUNGARY* (UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS, 1995)

A Rákosi-rendszerben a propagandaplakátokon az ipari munkásság és az értelmiség férfialakok formájában jelent meg, a parasztságot azonban női test szimbolizálta – méghozzá igen gyakran valamivel távolabbi állásban, a két férfi mögötti pozícióban. A parasztságra ebben az időben alapvetően úgy gondoltak, mint egy történelmileg visszamaradott osztályra, hiszen a köztudatban a szocializmus útján a munkások törtek előre, mutatták az utat az utánuk következő egyszerű parasztoknak. Pedig ha a magyarországi államszocialista időszakot és a rendszerváltást valóban meg akarjuk érteni, akkor a magyar parasztságra nem a társadalmi átalakulás mellékszereplőjeként, hanem épp ellenkezőleg, egyik legfontosabb alakítójaként kell tekinteni. Erről szól Martha Lampland 1995-ben megjelent könyve, az *Object of Labor*. Lampland a munka fogalmi és gyakorlati változásait kutatta, amelyek a mezőgazdaságban végbement téészesítés következtében alakultak át. Azokat a kérdéseket teszi fel, hogy hogyan élik meg a mezőgazdasági dolgozók a munkájukat, hogyan viszonyulnak a munkavégzésük során előállított értékhez, és hogyan változtak a mezőgazdaságban dolgozók nézetei mindezekkel kapcsolatban a második világháborút követő fél évszázad alatt.

A kutató a nyolcvanas években töltött hosszabb időt a Fejér megyei Sárosdon, ezt követően jutott arra a következtetésre, hogy „a szocialista ideológusok által hirdetett elvektől teljesen eltérő módon, a falusiak saját személyes előnyeik elérésével voltak elfoglalva”. Azt állítja, hogy „a munka áruvá válásának folyamata a szocializmusban teljes mértékben megvalósult, méghozzá olyan körülmények között, melyeket általában a kapitalista fejlődéssel [...] éppen hogy ellentétesnek szokás tartani” (Lampland 1995: 1.).¹ Évtizedekkel az – elvileg a tagok által tulajdonolt – termelőszövetkezetek bevezetése után is jelen volt az emberek életében az individualizmus, a haszonelvűség (utilitarizmus), ahogyan a közélet és magánélet éles elválasztása is. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy mindeközben a falusi lakosság azonosult a szocializmus céljaival. Hogyan oldható fel ez az ellentmondás?

„A mezőgazdaságban dolgozók közül sokan megértették, hogy a szövetkezeti termelés milyen előnyökkel jár, annak ellenére, hogy eleinte kifejezetten elleneztek a kollektivizálást, a pozitívumok között szerepeltek a szövetkezeti tagsággal járó jóléti juttatások, (...) de néhányan a termelés méretgazdaságosságát is kiemelték, továbbá mindenki elismerően beszélt a megterhelő fizikai munka megszüntetéséről, amely általános jellemzője volt a mezőgazdasági munkának az állampárt által véghezvitt gépesítés előtt. A szövetkezeti termelés támogatása mögött azonban nem ez volt a döntő mozzanat, hanem a térszerek tagjainak gazdasági mozgástere. Mivel szinte lehetetlen volt elkötelezett munkára kényszeríteni a falusiakat, a munkakerüléssel járó relatív szabadságot arra használták, hogy energiájukat a második gazdaságban² végzett munkájukra fordítsák.” (Lampland 1995: 2.)

Lampland mellett érvel, hogy a kapitalista piacgazdaság gyökereit nem csupán az államszocialista időszakot megelőzően találjuk meg, a munkaerő áruvá válásának döntő mozzanatát éppen a Kádár-korszak gazdasági modelljének elemzésében érhetjük tetten. Ennek oka, hogy a kapitalizmus történeti képződmény: nem lehet bevezetni egyik

1 Az *Object of Labor* nem jelent meg magyar nyelven, a szövegben szereplő idézetek mindegyike saját fordítás.

2 A Kádár-korszakban kialakult egy szűk, kvázi vállalkozói alapokon működő szektor. A második gazdaságban dolgozók a fő munkahelyük mellett végeztek magáncélú termelést, jövedelemszerző tevékenységet.

napról a másikra, a gazdasági átalakulás összetett társadalmi folyamatok eredménye, a kialakulásához és a megszilárdulásához időre van szükség. Az *Object of Labor* azt mutatja be, hogy az államszocialista időszak a közhiedelemmel ellentétben nem szüneteltette ezt az átalakulást, sőt, éppen hogy segítette. Tehát nem állít kevesebbet annál, mint hogy Kádár János vezetésével épültek ki a kapitalista Magyarország alapjai – egy tézis, amiért a középiskolákban simán buktatnak történelemből.

Lampland felhívja a figyelmet arra, hogy kutatási eredményei egybevágóan Karl Marxnak A tőkében kifejtett megállapításaival, miszerint a munka csak a kapitalizmus kialakulásával lett a gazdasági működés legalapvetőbb eleme, a munka ekkor vált a társadalom és a kultúra legfontosabb alakító tényezőjévé. Ez elsőre sokak számára abszurd állításnak hangozhat, hiszen jól ismert tény, hogy a nem kapitalista társadalmakban is termeltek, dolgoztak az emberek. De az állítás itt nem az, hogy a szó általános értelmében nem végeztek volna munkát az emberek a kapitalizmus kialakulása előtt, hanem az, hogy a munkaerő értéke kizárólag a kapitalizmus megjelenésével lett igazán jelentős. A kapitalizmus előtti társadalmakban az egyének értékét, hasznosságát nem kizárólag a termelőmunka határozta meg. „A társadalom történelmi termék; a társadalmi formák idővel változnak, bár finoman és összetett módon. [...] A kortárs szocializmus történelmi magyarázatára irányuló törekvésemet a társadalmi cselekvés dinamikája iránti kíváncsiság indította el. De a történelmi magyarázatra való odafigyelést megerősítették a területen szerzett tapasztalataim. A falubelieknek erős történelmi tudatuk van saját élethelyzetükről, tapasztalataikról” – írja Lampland (1995: 357-358).

Az, hogy milyen nézetekkel rendelkezünk a körülöttünk lévő világról és magunkról, alapvetően ideológiai kérdés. A nézetrendszer nem légtüres térben lebegő gondolatokból állnak össze, hanem a társadalmi-gazdasági élethelyzetek termelik ki az idők során azokat a pozíciókat, amelyek aztán ideológiai formát öltenek. A tulajdon nélküli parasztok sem születtek szocialistának, hanem rájöttek arra, hogy az ő problémáikra a szocialista eszme a legérzékenyebb, annak céljai egybeesnek az agrárproletárok csoportérdekeivel. A nagyobb birtokokkal rendelkező földművelők, a középparasztsághoz tartozó családi gazdaságok pedig abban érdekeltek, hogy ne veszítsék el

a felhalmozott vagyonukat, tőkéjüket, és ragaszkodjanak az ezek által biztosított autonómiához, jóléthez, stabilitáshoz.

A SÁROSDI EGYETÉRTÉS

Magyarország mezőgazdasági szektora a nyolcvanas évek elején virágzott. Ezt a második gazdaságot bevezető reformok tették lehetővé, amelyekre a nyolcvanas évekre már számos akadémikus felfigyelt, még a kínai kommunista állampárt is elküldte a kutatóit Magyarországra, hogy a piacosító reformokat tanulmányozzák. A jelenség komoly politikai és tudományos vitákat generált, és felkeltette egy fiatal, pályája elején járó amerikai társadalomtudós érdeklődését is. Martha Lampland – ma a San Diego-i University of California professzora – hosszas mérlegelés után választotta kutatási helyszínnek a Fejér megyei Sárosdot.

A kutató célja a lehető legátlagosabb termelőszövetkezet megtalálása volt, emiatt nem akart olyan közösségben dolgozni, amelynek életében meghatározó volt az etnikai vagy a vallási megosztottság. Nem akart olyan közösséget tanulmányozni, ahol a termelőszövetkezetben több különböző település osztozott egymással. Azt is mindenképp el akarta kerülni, hogy egy mintagazdaságot mutasson be, amelyet a megye, vagy akár az ország egész területén példamutatóként hirdetnek, de ugyanígy kizárta a különösen sikertelen kísérleteket is. Az ilyen egyedi helyzetek csak bonyolították volna a kutatás legfontosabb célját: az osztályviszonyok bemutatását. Az elemzés alapjául szolgáló terepmunka huszonnyolc hónapig tartott, 1981 decemberétől 1984 márciusáig. Az első négy hónapot Budapesten töltötte, archív sajtóanyagok, tanulmányok és levéltári források elemzésével. Ezután két évre Sárodra költözött, ahol az Egyetértés Termelőszövetkezet tagjaihoz hasonlóan részt vett többféle mezőgazdasági munkában, elsősorban a kerti részleghez rendelt női brigádban – bár jelezte a helyi szövetkezet elnökének, hogy hosszabb ideig dolgozna a férfi munkások között is, erre nem volt lehetősége.

A továbbiakban a könyv segítségével az 1956-os forradalom eseményeit, majd a forradalom leverése után kialakuló Kádár-korszak agrárpolitikáját mutatom be alaposabban, azaz lényegében az állam-

szocialista időszak utolsó három évtizedét, valamint azt, hogy ez az időszak hogyan járult hozzá a magyarországi kapitalizmus formálódásához.

1956

A forradalom kitörése és a rádió elfoglalása után a munkástanácsok és gyárbizottságok beszámolóit sugározták az országos rádiófrekvencián, ezzel tovább gerjesztve a forradalmi hangulatot az ország különböző pontjain. Sárosd sem volt kivétel. Bár a harcok nem jutottak el a kisebb településekre, a falusiak lelkesen támogatták a forradalmat, élelmiszert szállítottak a városi felkelőknek, de szerveztek felvonulást is. Voltak, akik minden ház közelében azt kiabálták, hogy „gyere ki, ha hazafi vagy, különben megverünk”. Mindenki meglepődött, amikor az egyik házból előkerült egy sárosvai, akit hosszú ideje nem láttak a faluban, ugyanis nyolc évig bujkált a saját pincéjében. Ez a férfi aztán puskával hadonászva hergelte a tömeget, kevés sikerrel. Egy másik, a háború előtt csendőrként dolgozó férfi meggyőzte a lincselni vágyókat, hogy mindenkinek biztosítaniuk kell a tisztességes bírósági eljárást. Mire ez megtörtént, a Sárosvai Szolgálat, gyűlölt párttitkár már régen elmenekült a faluból, ahogy egy másik MDP-párttag és egy termelőszövetkezeti káder is. Utóbbit végül egy másik faluban összeverték az ottaniak.

Ezek után fontos megemlíteni, hogy nem minden kommunista volt veszélyben. Volt egy férfi, akire „hithű elvtársként” hivatkoztak a sárosvaiak, róla mindenki tudta, hogy már 1919-ben, a Tanácsköztársaság ideje alatt is kommunista volt. Őt senki nem bántotta. Ez a férfi a forradalom leverése után beinduló megtorlások idején, a gyűlölt párttitkár visszatérésekor felszólalt a falusiak védelmében, de hiába. Többeket megkínóztak, bebörtönöztek, például azt az excsendőrt is, aki a lázongás közben lenyugtatta a bosszúszomjas tömeget.

A 1956-os eseménysorozat a munkához és a dolgozói tulajdonhoz való viszony tekintetében is különös fejleményekkel járt. Az ipari munkások Budapesten és más városokban is öngazgatói munkástanácsokat alapítottak. A munkástanácsok ellenőrzést gyakoroltak a termelés felett, és azt állították, hogy kizárólag nekik van joguk

irányítani a saját munkahelyüket, ezáltal megerősítették a kollektív termelés és irányítás szocialista elveit.³ Ugyanilyen jól dokumentált a hajdani földbirtokos parasztok kiszállása a szövetkezetekből, és a magángazdaságba való visszatérésük. Eközben az „agrárproletariátus” tagjai, vagyis azok, akik 1948 előtt tulajdon nélküli mezőgazdasági munkások voltak, és semmilyen önellátási lehetőséggel nem rendelkeztek a munkaerejük áruba bocsátásán kívül, mindannyian következetesen kiálltak a téeszek mellett a forradalom idején is. Hozzájuk hasonlóan a korábbi cselédek is, akik az államszocializmus előtt még az agrárproletároknál is nyomorúságosabb körülmények között éltek. A gyári munkástanácsok megalapítói és a termelőszövetkezet mellett kiállók között nyilvánvaló a hasonlóság. Mindkét esetben felfedezhető, hogy a dolgozók elköteleződnek a nekik munkát adó szervezetek mellett. A mezőgazdasági szövetkezeteket az 1940-es évek végén, az 1950-es évek elején hozták létre. Ebben az időszakban felbomlott a korábbi termelési struktúra, melynek helyébe a demokratikusabban szervezett szövetkezeti termelés lépett. Sokan azok közül, akik a szövetkezeti gazdaságba való belépést választották ezekben a korai években, a kommunista hatalomátvétel előtt meglehetősen hierarchikus szervezetekben, például nagybirtokosok földjein dolgoztak, gyakran embertelen munkakörülmények között. Számukra a téeszésítés együtt járt azzal, hogy a korábbinál sokkal nagyobb beleszólást kaptak a döntéshozatalba, és ezáltal jobban tudták alakítani a saját életüket.

„Amikor az oroszok beözönlöttek november 4-én, olyan sokan voltak, hogy a föld majdnem megrepedt alattuk”, idézi az egyik falusit Lampland (Lampland 1995: 167). Nagy Imrét, Lukács Györgyöt és a forradalmi kormány többi tagját, akik ideiglenesen a jugoszláv nagykövetségre menekültek, november közepén már erőszakkal Romániába hurcolták. Kétszázezren menekültek el az országból, tízezren meghaltak, közülük háromezren a harcokban. A Vörös Hadsereg tömeges bebörtönzésbe kezdett, sokakat megkínoztak. Nagy Imrét, a forradalmi szocialista kormány miniszterelnökét 1958 júniusában végezték ki.

3 Erről bővebben lásd a Fordulat 27-es számában megjelent *Munkás-önigazgatási kísérletek Magyarországon* című hármas interjút. (Fordulat 2020)

A forradalom leverése után nagyon hamar új irányt vett az állampárti gazdaságpolitika, e tekintetben a mezőgazdasági ágazat kiemelt figyelmet kapott. 1957 júliusában az MSZMP néven újjászervezett állampárt kiadta az *Agrárpolitikai tézisek* címet viselő dokumentumot, ennek az új irányelvei előre jelezték az 1960-as években megvalósuló reformokat: „Mindaddig, amíg ezek a [kapitalista] tendenciák a mezőgazdasági termelés előmozdítását szolgálják, vagyis több élelmiszert hoznak a dolgozó embereknek, és több nyersanyagot az iparnak, addig a proletárdiktatúra megfelelő árpolitikával és az ipari javak biztosításával, ezeket [a kapitalista tendenciákat] megfelelő csatornába terelheti.” (MSZMP 1957: 60.)

FÖL, FÖL, TI TULAJDONOSAI A FÖLDNEK!

A gazdasági irányváltással együtt járt a korábbi osztálystruktúrák újbóli megjelenése. A magántulajdonú földbirtokok erőszakos államosítása helyett a Kádár-rendszer anyagilag jutalmazta azokat, akik a magántulajdonban lévő földjükön engedélyezték a termelőszövetkezeti termelést, azaz gyakorlatilag bérleti díjat, földjáradékot fizetett a tulajdonosoknak. Rendszeres állami pénztranszferrel szilárdították meg a parasztság különböző csoportjai közötti egyenlőtlenségeket. Az – egyébként a mezőgazdaságban dolgozók körében a középparasztsághoz képest kisebbségben lévő – agrárproletariátushoz tartozók voltak azok, akik a termelőszövetkezetekhez önkéntesen, azok megalapítása után igen hamar csatlakoztak. Számukra ez a helyzet óriási társadalmi mobilitással járt, mind a saját autonómiájuk, életük megszervezése, mind a jólétük, anyagi helyzetük szempontjából. A második világháború lezárását megelőző időszakban a földtulajdon nélküliek teljesen ki voltak szolgáltatva a földbirtokosoknak, gyakran éhbérért dolgoztak, és/vagy teljesen kiszámíthatatlan, időszakos, alkalmi munkáktól függtek. Az agrárproletárok eléggé furcsállták, hogy egyszer csak úgy döntött a szocialista állampárt, hogy akkor mostantól kapni fognak állami forrásokból földjáradékot olyanok, akik a második világháború előtt korlátok nélkül kihasználták a parasztság földnélküli részéhez tartozókat. Számukra a kemény diktatúrát megvalósító Rákosi-időszak is felszabadulás volt, és ez egy olyan

új, egyenlőbb, társadalmi osztályok nélküli világ lehetőségét mutatta meg nekik, amit korábban elképzelni sem tudtak.⁴ A Kádár-korszak nagyon gyorsan nyilvánvalóvá tette, hogy ez a világ még várat magára, a földtulajdon nélküliek óriási csalódásként élték meg a földtulajdonosoknak adott kiváltságokat. Ezt egy korabeli újságcikk részlete is illusztrálja:

Dolgozó parasztságunknál a tsz-be lépéssel egyidőben nem tűnt el a korábbi rétegeződésből adódó gazdasági különbség és nem alakult ki azonnal a szocialista tudat. Éppen ezért a tsz-ben is megtaláljuk a régi rétegeződés alapján kialakult gondolkodásmód alapját. Ilyenek például: „most is gazdák a gazdák”, „a földjáradékkal munka nélkül is jövedelemhez jutnak”, „együtt dolgozzak vele, hiszen a cselédje voltam”, „kulák vér csörgedezik abban most is, csak mást mutat”, „a volt cselédemmel dolgozzak?” A volt középparasztokra gyakran vonatkoztatják a „kiskulák”, a „sarjúkulák” jelzőket. A volt szegényparasztokra gyakran mondják „nem tudnak gazdálkodni, hiszen sohasem csinálták, most meg ők akarnak dirigálni?” Főleg ott, ahol szegényparasztok vannak a vezetésben. Mindezek bizonyítják, hogy a termelőszövetkezetek létrehozásával egyidejűleg nem szűnik meg a hosszú évtizedeken át — különböző gazdasági alapon kialakult szemléleti mód. A termelőszövetkezetek gazdasági és politikai erősödésére fékező hatást gyakorol a régi differenciáltság maradványa. (Fejér Megyei Hírlap, 1960)

Az 1945 előtti tulajdonviszonyok részleges visszaállítással ennek az átalakulásnak az új ideológiája is megjelent. Ezzel a középparasztsághoz tartozók birtokait valamelyest kivonták az erőltetett kollektivizálás alól. Ekkortájt a termelőszövetkezeti tagságot már egyre kevésbé kényszerítéssel, nyílt erőszakkal terjesztették ki, helyette ösztönző politikát, meggyőzésre apelláló propagandát alkalmaztak, földjáradékkal és más szakpolitikai reformokkal igyekeztek tovább terjeszteni az agráriumban dolgozók körében a termelőszövetkezetekhez való csatlakozást. Az *Agrárpolitikai Tézisekben* megfogalmazott javas-

4 A *Puszták népe* így ír erről: „Előbb elhitték, hogy a világ egyik napról a másikra elpusztul, mint azt, hogy megváltozik. Beszédes néni egy fizetett szociológus meggyőződésével vallotta, hogy uraknak mindig kell lenni, de azon a tavaszon, amikor a Halley-üstökös megjelent, nem vetett babot, mert őszre úgylis vége lesz mindennek.” (Illyés 1936)

latok közül érdemes kiemelni még az agrárszakemberek szerepének felértékelődését a szövetkezetek irányításában, valamint azt, hogy rugalmasabbá tették a munkaszervezést.

Elterjedt gyakorlat volt, hogy mezőgazdasági szakembereket alkalmaztak a városi tanácsokban, hogy szaktudásukkal segítsék a szövetkezeteket. Erre nagy volt az igény a földeken dolgozók tapasztalatlansága miatt. Rengetegen voltak, akik korábban mások birtokain, utasításra dolgoztak, ezért kevés fogalmuk volt arról, hogyan kell megszervezni az élelmiszertermelést. A szakemberek közül sokan gazdagabb parasztcsaládokból származtak, ugyanis a háború előtt nekik volt lehetőségük arra, hogy agrártudományi továbbképzéseken vegyenek részt. Az 1950-es években a családi háttérük gyakran hátrány volt, a forradalom után azonban a tudásuk felértékelődött, az új rendszerben már számítottak rájuk.

Fontos megjegyezni, hogy ennek az átalakulásnak mi volt a makrogazdasági háttere: az állampárt célja az volt, hogy a hatékonyság fokozásával a mezőgazdaság exportképessége jelentős növekedésnek induljon, ezáltal pedig az ország devizához jusson, ami a nemzetközi hitelek törlesztését jelentősen megkönnyíti. (Lásd erről bővebben: Éber 2014)

A MEZŐGAZDASÁG GÉPESÍTÉSE

A hatvanas években a mezőgazdasági termelékenység növelésének céljából az iparág gépesítése is fokozatosan beindult, korábban az állami technológiai beruházások elsősorban a nehéziparra korlátozódtak. A hatvanas évek közepéig a szövetkezetek technológiai fejlettsége nagyon alacsony volt, nem rendelkeztek megfelelő eszközökkel a hatékony termeléshez. 1957-1958-ban a szövetkezeti gazdaságok mindössze 6,5 százaléka rendelkezett mind az öt, alapvetőnek számító eszközzel: ekével, boronával, hengerrel, lókapával és vetőgéppel. A téeszek közel fele, 47 százaléka olyan elmaradott volt, hogy ezek egyikével sem rendelkezett. A kalapácsból már gyártósor lett, de a sarló még megmaradt: a sárosdi Egyetértés Termelőszövetkezetben egészen 1964-ig kaszálassal takarították be a terményt. A fejlesztések lassan indultak be, 1961 és 1965 között éves átlagban az összes magyar-

országi beruházásnak mindössze 18 százaléka érintette a mezőgazdaságot, igaz, ez jelentős, 50 százalékos növekedést jelentett az 1958 és 1960 között végrehajtott állami agrárfejlesztésekhez képest. A nehézipar kedvezményezett helyzete a mezőgazdasági munkások számában is megmutatkozott: a robbanásszerűen növekvő ipar elszívta a munkaerő jelentős részét, 1959 és 1965 között a földműveléssel foglalkozók negyede, 450 ezer ember került át a mezőgazdaságból az iparba. (Lampland 1995: 200-201.) Az egyre súlyosabbá váló munkaerőhiány miatt nem akarták tovább halogatni a mezőgazdaság gépesítését, az iparosítás miatt kieső munkaerőt a mezőgazdaság iparosításával igyekeztek pótolni.

Az állami fejlesztőpolitika szövetségesekre talált a termelőszövetkezeti működést menedzselő agrárszakemberek körében, az emberek többsége azonban szkeptikus volt a gépekkel szemben. Nem értették például, hogy ha gépekre cserélik az igavonó állatokat, akkor állatok híján hogyan oldják meg a szántók trágyázását, főleg úgy, hogy a vegyszeres műtrágyázáshoz való hozzáférés ekkor még eléggé korlátozott volt. Ráadásul a hatvanas évek elején rendelkezésre álló gépek rossz minősége is ráerősített a parasztok félelmekre. Idővel azonban a termelőszövetkezetek tagjai is elismerték a fejlettebb termelőeszközök hatékonyságát, amikor a gépesítésnek köszönhetően csökkenni kezdett a nehéz fizikai munkával töltött idő a mezőgazdaságban.

A hetvenes évek végére a gépesítés már komoly hatással volt a termelési és társadalmi pozíciók alakulására is. Ahogy egyre inkább technológia- és tudásintenzív lett az agrárszektor, szakképzett dolgozókra is jóval nagyobb szükség volt. A szövetkezeteknek ezen a téren két lehetőségük volt: vagy gyorsan továbbképzésekre küldik a tagjaikat, vagy egy másik, piacpárti megoldással is élhettek, ugyanis lehetővé tették a termelőszövetkezetek számára, hogy olyan szakmunkásokat fogadjanak, akiknek nem kell termelőszövetkezeti taggá válniuk, külsősként dolgoznak, tisztán bérmunkás viszonyban állnak a gazdasággal. Ez nagyon komoly változás volt, Lampland úgy fogalmaz, hogy ez volt az első lépés afelé, hogy újraértékeljék a szövetkezeti gazdaság-szervezés egyik alapelvét, a kollektív tulajdonlást. A szövetkezeti tulajdonviszonyokkal együtt járt, hogy a szövetkezetben dolgozók közösen birtokolják a közösen használt földeket, és közösen alakítják a munkát. A szakmunkások, gépesített munkát végzők egyre

magasabb bért kaptak, ahogyan az állattenyésztésben dolgozók is. A növénytermesztésben foglalkoztatottak elmaradtak tőlük, bérekben és megbecsültségben egyaránt – itt érdemes felidézni, hogy Martha Lampland csak a kertészetben dolgozhatott a terepmunkája idején, ahol többségében nők dolgoztak.

Az átalakulás eleinte nem feltétlenül növelte az egyenlőtlenségeket, mivel nem a korábban is jobb helyzetben lévő csoportoknak kedvezett. A gépesítés előtt a földtulajdonos parasztság, vagy az ő gyerekeik kerültek vezető pozícióba a téeszekben, mivel nekik voltak leginkább erőforrásaik a tanuláshoz. Általában a tisztségeket is ők szerezték meg a szövetkezeteken belül, ez pedig hozzájárult ahhoz, hogy fennmaradjanak a korábbi pozíciókülönbségek. A parasztság jobb és rosszabb helyzetű csoportjaihoz tartozók a közös szövetkezeti tagság ellenére is elszigetelődtek egymástól a munkavégzés tekintetében, a tulajdon nélküli mezőgazdasági munkások végezték a kellemtlenebb feladatokat. A gépesítés azonban megtörte ezt a struktúrát. A korábbi agrárproletárok, vagy az ő gyerekeik megragadták a kínálkozó lehetőséget, szaktudást szereztek, továbbképzésekre jelentkeztek. A paraszti elitek későn eszméltek rá arra, hogy a tudásuk fokozatosan haszontalanná válik. A korábbi osztályviszonyok idővel felszámolódtak, és újak léptek a helyükbe.

ÚJ GAZDASÁGI MECHANIZMUS

Az állam által bevezetett nagy gazdasági reformot általában az új gazdasági mechanizmust bevezető 1968-as évhez kötjük, de Lampland rámutat, hogy a mezőgazdaságban már évekkel korábban elkezdték kipróbálni a piacosító reformokat, ezt láthattuk az 1957-es *Agrárpolitikai tézisekben* is.

Az 1968-as reformcsomagot gazdasági oldalról azzal indokolták, hogy a piaci verseny részleges kialakításával növekszik a teljesítmény, az ideológiai magyarázat pedig úgy szólt, hogy a szocializmusnak az emberi természet korlátain belül kell maradnia. Tehát egy alapvetően utilitarista érveléssel álltak elő, az emberi természetet a haszonelvűséggel azonosították. A reformokat leginkább az ipari szférára szabták, az állami vállalatok menedzsmentjének a korábbiaknál jóval

nagyobb szabadságot biztosítottak, átengedték nekik a döntéshozatalt rengeteg kérdésben, ami komoly elmozdulás volt a tervutasításos gazdaságpolitikától. Hiába célozták a reformok az ipari szférát, végül inkább a mezőgazdaságban nyert teret a piac. Az új gazdasági mechanizmus bevezetése után jóval aktívabb piaci verseny az iparban nem jött létre, mivel szinte minden magyar vállalat monopólium volt. A szövetkezeti mezőgazdasági szektor viszont nagyon változatos volt, és a reformok következtében a termelés jellegének különbségei, akár az egyedi helyi adottságok miatt, akár az eltérő munkaszervezési gyakorlatok miatt, még inkább kirajzolódtak. (Lásd erről még: Kiss és Szarvas 2020)

„Ironikus módon tehát azok a politikák, amelyek elsősorban az ipari termelés javítását célozták, a szövetkezeti mezőgazdasági szektorban jártak nagyobb hatással. Éppen ezért a szövetkezeti gazdaságokra tekinthetünk a később még erősebben kiteljesedő [piacpárti] reformok kísérleti állomásaként. A szövetkezetekben saját, korlátozott költségvetéssel rendelkeztek, a bőrükön érezték a kudarcok és a sikerek következményeit, a szövetkezetek mindenféle sajátos szervezeti formát, ösztönzőrendszert és bérpolitikát vezethettek be, amelyeket, amennyiben hatékonnak ítélték, később az ipari szektorban is megvalósítottak” – írja Lampland. (1995: 212)

A szervezeti újítások a szövetkezetben alapvetően két módon jelentek meg: egy korábbi rendelkezés eltörlésével lehetővé tették, hogy a termelőszövetkezetek nem mezőgazdasági termelési tevékenységeket is végezzenek, valamint propagálni kezdték a magáncélú élelmiszer-termelést. Utóbbi volt a háztájizás, az előbbi pedig melléküzemág-rendszer néven volt ismert. A melléküzemági tevékenységek eleinte szinte minden térszékben az agrárszektorban használt gépek átalakítására és szervizelésére korlátozódtak, de idővel kézműves vagy kisipari, kereskedelmi üzletek is létrejöttek. Ezek tevékenységi köre a komoly szaktudást igénylő elektronikai munkáktól az egyszerű, szakképzetlen feladatokig kiterjedően mindenféle lehetett. A melléküzemági tevékenységek mellett szólt, hogy ezek nem követték a mezőgazdasági termelés évszakokhoz kapcsolódó ingadozását, csökkentették a kiszolgáltatottságot, munkát biztosítottak a tagoknak a téli hónapokban, ráadásul hozzájárultak a rossz minőségű, alacsony termésához földekkel sújtott szövetkezetek felzárkóztatásához.

Ugyanakkor a vállalkozói képesség és szerencse megjelenése a kollektív termelésben sok esetben éppen az egyenlőtlenségek fokozódását hozta el.

A háztartási élelmiszer-termelés kapcsán pedig azt érdemes megjegyezni, hogy ez nemcsak a családi ház udvarán, kicsi pajtákban, kertekben végzett munkavégzést foglalta magában, hanem a termelőszövetkezet földjein végzett magáncélú gazdálkodást is. A háztájizás propagálásával a magyarországi agrárszektor gazdasági ereje nagyot nőtt. A magáncélból termelt árucikkek aránya a teljes élelmiszeriparban – termékfajtától függően – a teljes termelés 30–80 százalékát tette ki a hetvenes években. Az évtized közepére már a magyar lakosság fele folytatott háztáji gazdálkodást, ami azt mutatja, hogy a magánszektor, az egyéni haszonmaximalizálás lehetősége nem kizárólag a földműveléssel foglalkozók számára volt vonzó, hiszen a teljes magyarországi munkaerőnek ennél jóval kisebb része, mindössze 20 százaléka dolgozott a mezőgazdaságban. Egy, a KSH által összeállított, 1981-ben készített felmérés adataiból az derült ki, hogy a magyarok 42 százaléka valamilyen úton-módon foglalkozott mezőgazdasági kistermeléssel. Ezen a csoporton belül 31,2 százalék volt a munkásosztályhoz tartozók aránya, 26,9 százalék volt nyugdíjas, és mindössze 11,2 százalék tartozott a szövetkezeti parasztsághoz. Az ilyen tevékenységeket folytatók a szabadságot, az autonóm munkavégzést, önrendelkezést élvezték leginkább a fő jövedelmüket kiegészítő munkákban. (Lampland 1995: 216)

CSINÁLOM A PÉNZT, A PÉNZ CSINÁL ENDEM

Egy másik piacpárti reformot még mindenképp érdemes kiemelni a könyvből, még hozzá a pénz szerepének felértékelődését, és ezáltal a munkaerő áruvá válásának fokozódását, vagyis a kommodifikációs folyamatok térnyerését. A termelőszövetkezetek tagjainak fizetését a Rákosi-érától kezdve a hatvanas évek első feléig az ún. „munkaegységrendszer” határozta meg, amit a reformok bevezetése után elmozdítottak az órabéren, a darabbéren vagy a fix havi jövedelmen alapuló fizetési rendszer felé. Hogy kinek milyen formában mérték a fizetését, általában attól függött, hogy ki volt előnyösebb vagy hátrányosabb

termelési pozícióban, vagyis ki, milyen osztályhelyeztetel rendelkezett. Az is kijelenthető, hogy a jobb helyzetűek lettek az új, szabadabb bérmechanizmus nyertesei. Az osztálystruktúrák kialakulása tehát nem csupán megjelent a fizetésekben, hanem a fizetések kiszámításának rendszere önmagában is alakította ezeket a helyzeteket és mélyítette az osztálykülönbségeket.

A havi, fix illetményeket rendszerint a vezető beosztásban lévők, az órában vagy darabszámban mért teljesítménybéreket a munkások kapták. Nem csoda, hogy a dolgozók úgy érezték, a differenciált fizetési rendszer bizonyos csoportok jutalmazására és mások jövedelmének csökkentésére szolgál. „Például tanúja lehettem annak”, írja Lampland, „hogy a kerti brigádban dolgozó nők és a főnökük között vita folyt arról, hogy paradicsom beszédesekor darabárban fizetnek-e. A nők jobban szerették volna, ha darabbérben részesülnek, mivel délig könnyen megkereshették volna a napi bérüket, hazatérve pedig neki is kezdhetnek a soha el nem fogyó háztartási feladatoknak.” (1995: 221-222.) A kertészeti vezető menedzser azonban elutasította kérésüket, mivel arra jutott, hogy így magasabb összérték kellett volna fizetni a brigádnak, ugyanis a menedzsmentnek nem volt teljesen szabad mozgástere a teljesítménybér megállapításában, vagyis abban, hogy mennyit fizet egységnyi betakarított paradicsoméért. Az órabér ehhez képest valamelyest kiterjesztette a menedzsment kontrollját a dolgozók felett, munkaidőben ők rendelkeztek a munkások termelési kapacitásaival. A Rákosi idején bevezetett munkaegységrendszer nagyobb autonómiát, önrendelkezést adott a dolgozóknak, mivel ők kontrollálták, hogy milyen ütemben, hogyan végzik el a megszabott mennyiségű feladatot. „A munkamorál elveszett, amikor pénzre váltottunk” – fogalmazott a sárosdi Egyetértés szövetkezet egyik tagja, aki nem értett egyet a reformokkal. A munkaegységrendszer mellett szólt az is, hogy az egybevágott a falusiak munkáról alkotott elképzeléseivel, fogalmaival, miszerint a munka azonnali és magától értetődő értékkel rendelkezik, és ezt az értéket nem befolyásolhatják olyan, egyáltalán nem magától értetődő, absztrakt jelenségek, mint a tulajdonviszonyok, a piaci pozíciók és az árak. Ma, évtizedekkel a rendszerváltás után, amikor mindenhol azt a gondolatot halljuk, hogy a piaci viszonyok, a kapitalista mechanizmusok az emberi természetből fakadnak, sokak számára bizarr lehet arról olvasni, hogy

a nyolcvanas évek elején egy átlag mezőgazdasági dolgozó szerint a piaci mechanizmusok nem férnek össze a józan paraszti ésszel.

A piacosító reformokat a munkások úgy élték meg, hogy ezáltal a megélhetésüket egy korrupt, maguknak jobb fizetést biztosító, másokat kiszolgáltatott helyzetbe taszító menedzseri elit manipulálja, aminek a következménye az elkötelezettség, elhivatottság csökkenése, vagyis az, hogy senki sem volt büszke a munkája gyümölcsére – még akkor sem, ha a munkának olyan konkrét, kézzelfogható volt a gyümölcse, mint egy paradicsom. Érdekesség, hogy a dolgozóknak korábban is voltak problémáik a munkaegységrendszeren túli juttatásokkal, prémiumokkal, ugyanis ebben is a hatalmi viszonyokat, a vezetőségi kontroll és manipuláció eszközeit látták, hiszen nem tényleges értékkel bíró munka, hanem a szervezet vezetői által felértékelte teljesítmény állt amögött, hogy ki, milyen mértékben, mennyi prémiumot kapott. A falu egyik lakosa így fogalmazta meg a csalódottságát: „Amikor nekikezdtünk a szövetkezeti gazdálkodásnak, nehéz volt, de mivel nem volt más választásunk, úgy éreztük, hogy teszünk ezzel egy próbát. Úgy éreztük, hogy a termelőszövetkezet a miénk. Ezek után már nem tudják elhittetni velünk, hogy a miénk.” (Lampland 1995: 231–232.) A termelőszövetkezeti modell és a kollektív tulajdonlás névlegesen még megmaradt, de a termelés különböző pozícióiban lévők közötti távolság növekedésével, a téészek tagsága – ahogy Lampland írja – „teljes mértékben proletarizálódott”. (uo.)

VOLT EGYÁLTALÁN RENDSZERVÁLTÁS?

Lampland könyvének olvasása közben felmerülhet bennünk a kérdés, hogy akkor volt-e egyáltalán rendszerváltás, ha az államszocialista időszak utolsó évtizedeiben fokozatosan bevezették a piaci viszonyokat, „becsatornázták a kapitalista tendenciákat” az ország gazdaságpolitikai irányításába. Ezt a kérdést maga a szerző is felhossa az utolsó, következtetéseket taglaló fejezetben, rámutatva, hogy az a kép, miszerint a rendszerváltás egy konkrét dátummal rendelkező, definitív történelmi esemény volt, alapvetően félrevezető. A rendszerváltás és a kapitalista piacgazdaság kialakulása nem egy nagy szakadással jött létre, hanem egy hosszú történelmi folyamat része, olyan dinamikus társa-

dalmi átalakulások terméke, ami különböző csoportok saját érdekükben történő helyezkedése során fokozatosan alakult ki. Emiatt megtévesztő, és mind a múltunk, mind a jelenünk értelmezéséhez használhatatlan minden olyan elemzés, értékelés, ami az 1989-es évben a politikai elitek részvételével lezajlott eseménysorozatot jelöli ki meghatározónak a társadalmi formák kialakulása szempontjából. Bár kétségtelen, hogy utóbbiak mindennek a folyamatnak egy látványos, könnyen kiragadható és emiatt rituálisan könnyedén újrainterpretálható részét jelentik. Kiváló ideológiai célokra, teszem azt, az új rendszer társadalmi legitimitásának megfaragására, de aki az ilyesmire fogékony, az aztán ne lepődjön meg azon, hogy mára már annyit és annyian faragták a rendszerváltás szobrát, hogy egy marék forgács nem sok, annyi se maradt belőle, így már azt sem tudjuk, milyen anyag lehetett az alapja. A köztársaságot lehet, hogy kikiáltották, de a termelési struktúrákat nem. Azzal bármennyit üvölthet az ember, nem változik meg.

Lampland könyve éppen azt mutatja meg, hogy a társadalmi átalakulás hogyan kapcsolódik össze mind makrogazdasági, mind munkahelyi-termelési, mind ideológiai, politikai szinteken, és mindezek hogyan csapódnak le adott helyeken, adott történelmi pillanatokban – a mindennapjainkban.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Éber Márk Áron (2014): A centrum hitele: A magyar állam külső eladósodásának történetéről. In: *Fordulat*, No.: 21.: 64–86.
- Fejér Megyei Hírlap (1960): *Mindennapi feladatunk az egységes szocialista paraszti osztály kialakítása*. 1960. szeptember 21.
- Fordulat (2020): Munkás-önigazgatási kísérletek Magyarországon. Beszélgetés Bartha Eszterrel, Krausz Tamással és Szalai Erzsébettel. In: *Fordulat*, No. 27.: 280–291.
- Illyés Gyula (1936): *Puszták népe*. Nyugat.
- Kiss Soma Ábrahám és Szarvas Márton (2020): „Ha frankó, akkor úgy megy, mint a zsebóra.” Szövetkezetiség, csettegek és technológiai önrendelkezés. In: *Fordulat*, No. 27.: 265–279.
- Martha Lampland (1995): *Object of Labor. Commodification in Socialist Hungary*. University of Chicago Press.
- MSZMP (1957): *Agrárpolitikai tézisek*.